

ÇATI KATEGORİSİNE DİLBİLİMSEL BİR YAKLAŞIM: ÖZBEKÇE ÖRNEĞİ

Dr. Işıl AYDIN ÖZKAN*

ÖZ

Çatı, tümcede yönetici konumunda olan eylemlerle, eylemlerin yönettikleri çekirdek katılanlar olarak nitelendirilen özne ve nesne arasındaki anlamsal, sözdizimsel ve edimsel işlevleri ifade eden bir dilbilgisi kategorisidir. Bu anlamda, çatıyla ilgili süreçler, dillerde, sözcüklerin yeniden biçimlenmesini sağlayan ve tümcesel yapıda çeşitli değişikliklerin olmasına sebep olan evrensel özellikler sergilerler. Geleneksel dilbilgisinde bu kategorinin işlevleri; eylemin sözlüksel kütüğünde, katılanlarında ve tümcenin sözdizimsel yapısında yarattığı değişiklikler, yalnızca biçimbilgisel işaretleyicileri bağlamında, başka bir deyişle sınırlı bir şekilde ele alınır. Bu kategori altında incelenen süreçlerin, tümcede yönetici konumunda olan eylemin bildirdiği iş, hareket ya da olayın gerçekleşebilmesi için katılanlara yüklediği anlamsal üst ve alt roller, bu yapıların derin yapıdan yüzey yapıya taşınımı, dönüşümü gibi durumlar göz ardı edilir. Aynı zamanda çatı ile ilgili süreçlere maruz kalan öğelerin sözdiziminde hangi pozisyonlara neden yerleştiği konusu fazla incelenmez. Türk dillerinde yüklemcil eylemler göz önünde bulundurulduğunda çatıyla ilgili ettirgenleşme, edilgenleşme gibi süreçlerin çoğunlukla eylem kök ya da gövdesine eklenen biçimbirimler aracılığıyla gerçekleştiği görülür. Bu durum, tümcesel yapıda eylemin gerektirdiği çekirdek katılan sayısını olduğu kadar bu katılanların seçme sınırlılıklarını, anlamsal rollerini ve bu rollerin alt işlevlerini de etkiler. Bu çalışmada ise çatı kategorisini oluşturan süreçler anlambilimsel ve sözdizimsel işlevler göz önünde bulundurulurken Özbekçe örneği üzerinden açıklanacak, kategorinin Özbekçedeki biçimbilgisel işaretleyicilerine de kısaca yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çatı, Özbekçede Çatı, Eylemde Çatı, Çatı Kategorisi, Özbekçe.

A LINGUISTIC APPROACH TO VOICE CATEGORY: THE CASE OF UZBEK

ABSTRACT

The voice is a linguistic category that states semantic, syntactic and pragmatic functions between verbs, namely the governors in the sentence and subject and object which are described as core arguments governed by verbs. In this sense, the processes related to the voice display some universal features which enable the words to reform and cause various alterations in sentential structure. The functions of this category in traditional /conventional grammar and the alterations that they have caused in lexical entry, actant and the syntactic structure of the sentence are discussed only within the context of morphological markers. In other words, they are discussed in a very limited way. The primary and secondary roles that the processes analyzed under this category have attributed to actants in order that the İŞ, act or incident may happen, some structures such as the movement of these structure from deep structure to surface structure and their transformation are neglected. However, the positions in which the elements that are subject of voice related processes are situated and the reasons of this is not highly discussed. Considering the predicative verbs in Turkic languages, it is seen that processes related to the voice like causativization and passivization happen mostly via morphemes added to verb stem. This situation affects the number of core argument that verb requires in sentential structure as much as the selectional restrictions, semantic roles and sub-functions of these actants as well. In this study, regarding semantic processes and syntactic functions that form the voice category, they will be explained on Uzbek example and the morphological markers of this category in Uzbek will be briefly analyzed.

* Sinop Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, isilaydin86@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-0932-7638

Key Words: *Voice, Voice in Uzbek, Voice in verb, Voice Category, Uzbek.*

1. Giriş

Dillerde sözcüklerin yeniden biçimlenmesini sağlayan ve bunun sonucunda tüm tümce yapısının değişmesine yol açan kimi sözdizimsel kategorilerden biri de çatıdır. Bu terim, tümcenin üyelerinin nicelik ve işlev açısından tümcede yüklem görevini üstlenen eylemle olan anlamsal ilişkilerine gönderimde bulunan dilbilgisel bir kategoriye ifade eder (Uzun 2006: 75).

Çatı, yalnızca dilbilgisiyle değil; aynı zamanda sözdizimi ve anlambilimle de ilgili bir kategoridir. Tümcenin yöneticisi olan eylemin işlevleri incelendiğinde bunların *anlambilimsel, sözdizimsel* ve *edimbilimsel işlevler* olmak üzere üç grupta toplandığı görülür. Anlambilimsel işlevler, eylemin bildirdiği olayın gerçekleşebilmesi için katılanlarına yüklediği EDEN, ETKİLENEN, ALICI, YARARLANICI, YER, ZAMAN vb. rolleri kapsarlar. Bu rolleri üstlenen katılanlar, sözdizimsel yapıda, eylemin bildirdiği işin hangi işlevlerde öğelerle yansıtıldığını belirten özne ve nesne gibi pozisyonlara yerleşirler. Böylelikle sözdizimsel işlevleri de belirlenmiş olur. Tümcenin kurucuları olarak da ifade edilen temel öğelerin oluşturduğu bilgi yapısı ise edimbilimsel işlevleri gösterir (Dik 1979: 13). Bu işlevler tümcede çatı kategorisi aracılığıyla gerçekleşebilmekte veya değişebilmektedir. Bu işlevleri Özbekçe etken bir tümce üzerinde gösterelim:

(1) *Mirza eşikni oçdı.* "Mirza kapıyı açtı."

a. Anlambilimsel işlevler: *Mirza*_[EDEN] *eşikni*_[ETKİLENEN] *oçdı.*

b. Sözdizimsel İşlevler: *Mirza*+Ø_[ÖZNE] *eşik-ni*_[DOLAYSIZ NESNE] *oçdı.*

c. Edimbilimsel İşlevler: *Mirza*_[EDEN] *eşikni*_{ODAK} *oçdı.*

(1) incelendiğinde anlambilimsel olarak EDEN rolünü üstlenen *Mirza* katılanının sözdizimsel yapıda özne pozisyonuna oturduğu ve Türkçe tipi dillerde olduğu gibi +Ø'la işaretlendiği, edimbilgisel açıdan da yine işin yapanına gönderimde bulunduğu görülür. Eylemin diğer zorunlu katılanı olan *eshik* ise anlambilimsel düzeyde ETKİLENEN (veya [-CANLI] varlıklar için daha kabul edilebilir olan KONU) rolünü, sözdizimsel olarak DOLAYSIZ NESNE üstlenmiş ve *-ni* biçimleriyle işaretlenmiş, edimbilgisel olarak ise ODAK'a gönderimde bulunmuştur.

Türk dillerinde yüklemcil eylemler ele alındığında ettirgenleştirme, edilgenleştirme gibi süreçlerin çoğunlukla doğrudan yüklem kök ya da gövdesi üzerine eklenen biçimbirimler aracılığıyla gerçekleştirildiği ve önce yüklem biçimini, daha sonra da eylemin istediği çekirdek katılan sayısını, katılanların seçme sınırlılıklarını ve anlambilimsel işlevlerini etkilediği görülür. Bu çalışmada yalnızca dilbilgisiyle değil, aynı zamanda sözdizimi ve anlambilimle de ilgili bir kategori olan çatı, Özbekçe üzerinden dilbilimsel bir bakış açısıyla incelenecektir. Ettirgenlik ve edilgenliğin analitik süreçleri bu çalışmaya dahil edilmeyecektir. Çalışma kapsamında öncelikle ilgili çatı kategorisinin anlambilgisel ve sözdizimsel işlevleri üzerinde durulacak, sonra o kategorinin Özbekçedeki durumu incelenecektir.

2. Özbekçede Çatı Kategorisi

Türk dillerinin farklı bakış açılarıyla yazılmış dilbilgisi kitaplarında bu dillerde çatı kategorisinin tespiti ve betimlenmesinin, kategoriyle ilgili dil malzemelerinin kabul görmüş görüş ve anlamlara her zaman uygun olmaması nedeniyle zor olduğu kaydedilmiştir (Şçerbak 2016: 111).

Özbekçe üzerine Özbekler tarafından yazılan dilbilgisi kitaplarında çatı kategorisinin *fe'l darajaları* (Abdurahmonov vd. 2008: 270) ya da *fe'l nisbatları* (Hociyev 1973: 91) başlığı altında ele alındığı görülmüştür. Türkiye Türkolojisinde ise kimi araştırmacılar bu konuya eylemden eylem yapan biçimbirimler içerisinde eylemin çatısına etki eden yapım biçimbirimleri (Öztürk 2005: 30-34), kimi araştırmacılar ise eylemde çatı başlığı altında değinmişlerdir (Yıldırım 2009: 145-147).

Özbekçede de diğer Türk dillerinde olduğu gibi çatı kategorisi eylem kök ya da gövdeleri üzerine getirilen biçimbirimler aracılığıyla işaretlenmekte ve çatı biçimbirimleri tabana yakınlık hiyerarşisine uygun olarak hareket etmektedir. Eski Özbekçe ile günümüz Özbekçesi karşılaştırıldığında çatı kategorilerinde ve bu kategorileri işaretleyen biçimbirimlerde herhangi bir değişiklik olmadığı belirtilmiştir (Abdurahmonov vd. 2008: 270).

Bu çalışmada çatı kategorisi geleneksel ifadeler olan "nesneyi etkileyen çatılar" veya "özneyi etkileyen çatılar" biçiminde ele alınmayacaktır. Kategorinin incelenmesinde, sürecin eylem ve tümce üzerindeki anlambilimsel ve sözdizimsel etkileri göz önünde bulundurulacaktır.

2.1. Geçişlilik ve Geçişsizlik: Genel olarak tüm dillerde yüklemi eylem soylu olan iki temel evrensel tümce tipinden bahsetmek mümkündür: Geçişli tümceler ve geçişsiz tümceler. Geçişli bir tümcede, geçişli bir yüklemcil ile EDEN özne ve genel olarak ETKİLENEN olarak nitelendirilebilecek bir nesne olmak üzere iki çekirdek katılan bulunur. Geçişsiz bir tümcede ise geçişsiz bir yüklemcil ve özne vardır. Bu nedenle, basit olarak, geçişli eylemlerin nesne alabildiği, geçişsiz eylemlerin ise nesne istemediği söylenebilir.

Burada Özbekçede konunun nasıl ele alındığına geçmeden önceden König'in geçişlilik-geçişsizlik kavramı ve çatı ile ilgili görüşlerini ortaya koymakta fayda vardır. Ona göre bu kavramlar birbirinden ayrı kategorilerdir. Geçişlilik ve geçişsizlik eylemin anlamıyla ilgili bir olgudur. Eylemin geçişliliği ya da geçişsizliğini belirleyen sözlüksel kütüğüdür. Çatı ise eylemin özne ve nesneyle olan işlevsel ve anlamsal tamamlanmasıdır (König 1983: 113-114).

Özbekçede geçişli eylemler *o'timli fe'ller*, geçişsiz eylemler ise *o'timsiz fe'ller* olarak adlandırılırlar (Yıldırım 2005: 145, Turniyozov ve Rahimov 2006: 268). Geçişli eylemlere *yoz-*, "yazmak", *ter-* "toplamak", *o'qi-* "okumak", *k'or-* "görmek, izlemek", geçişsiz eylemlere ise *uç-* "uçmak", *piş-* "konmak, inmek", *qorq-* "korkmak" vb. eylemleri örnek verilebilir.

(2) *Azamat*_{ÖZNE[EDEN]} *men-ga*_{DOLAYLI} *NESNE[HEDEF]* *bu maktub-*
*ni*_{DOLAYSIZNESNE[KONUJ]} *yozdi.*

"Azamat bana bu mektubu yazdı."

(2)'de geçişli tümcede ilk katılan EDEN rolünde ve özne pozisyonunda yer alan *Azamat*, ikinci katılan KONU rolünde ve dolaysız nesne görevinde, belirtme durum biçimbirimiyle işaretlenmiş *bu maktubni* ve üçüncü katılan ise HEDEF rolündeki ve dolaylı nesne görevde, yönelme biçimbirimiyle işaretlenmiş *menga* ögesidir.

(3) *Burgut*_{ÖZNE[EDEN]} *sur'at bilan*_{BELİRTEÇTÜMLECI} *uçdi*. "Kartal hızla uçtu."

(3)'teki geçişsiz tümce yapısında ise zorunlu katılan olarak yalnızca EDEN öznenin bulunduğu görülmektedir.

Türk dillerinde bu olgu incelendiğinde eğer eylemin sözlüksel anlamı eşdeğerse, geçişlilik-geçişsizlik açısından da aynı davranacağı düşünülebilir. Ancak eylemlerin geçişliliği ya da geçişsizliği eylemin anlamına ya da konuşurun algısına bağlı olarak olarak kimi Türk dillerinde farklılık gösterebilir. Özbekçe de bunlardan biridir. Örneğin *doğ-* eylemi Türkiye Türkçesinde geçişsizken, *tuğ-* biçimi Özbekçede geçişli olarak kullanılabilir (Erdem 2017: 12, Tolkun 2009: 140):

(4) *Seni pakizä tuğdım zärrä gärdni qondirmäyin*. "Seni ben zerre toz kondurmadan tertemiz doğurdum."

Geçişsiz eylemler diğer Türk dillerinde olduğu gibi Özbekçede de, geleneksel dilbilgisinde "oldurganlık" biçimbirimi olarak nitelendirilen, ancak temelde ettirgenleştirme işlevini üstlenen *-r-*, *-t-*, *-dir-*, *-giz-* biçimbirimleri aracılığıyla geçişli yapılabilirler:

(5) a. *Rahmat*_{ÖZNE[EDEN]} *yıg'ladi*. "Rahmat ağladı."

b. *Rahmat*_{ÖZNE[EDEN]} *ukasini*_{DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN]} *yıg'la-t-di*. "Rahmat kardeşini ağlattı."

2.2. Etkenlik: Tümcede yönetici konumunda olan eylemin bildirdiği iş, hareket ya da olay EDEN rolünde ve özne pozisyonundaki katılan tarafından gerçekleştiriliyorsa tümce etkendir. Etken yapıda nesne, öznenin hareketinden doğrudan etkilenir. Ancak bu tanıma uyan yapılar gözden geçirilirken ettirgenliği işaretleyen biçimsel, sözdizimsel, sözlüksel parametreler göz önünde bulundurulmalıdır. Zira, tanım bu ayrımlar gözetilmediğinde "Ali Hasan'ı öldürdü." gibi ettirgen bir tümcedeki çatı ilişkilerini de karışılmaktadır.

Özbekçede bu kategori *bosh daraja* (Abdurahmonov vd. 2008: 270) *bosh nisbat* ya da *anik nisbat* (Hociyev 1973: 91) terimiyle ifade edilmektedir. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Özbekçede de bu kategoriyi işaretleyen herhangi bir biçimbirim yoktur. Etken çatıdaki eylemler geçişli ya da geçişsiz olabilirler.

(6) *Biz*_{ÖZNE[EDEN]} *yangı uyimizni*_{DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN]} *yashil rangga*_{DOLAYLI NESNE[AMAÇ]} *bo'yadik*. "Biz yeni evimizi yeşile boyadık."

(6)'da eylemin bildirdiği boyama işini EDEN öznenin gerçekleştirdiği ve nesnenin de bu işten etkilendiği mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel düzeyde görülmektedir.

2.3. Ettirgenlik: Ettirgenlik, temel tümceye hareketi başlatan ve kontrol eden bir SEBEP OLAN ekler. Başka bir deyişle, ettirgenleştirme sürecinde genel olarak neden olma anlamı taşıyan ve tümceyi yöneten eylemin yönetim çerçevesine SEBEP OLAN (causer) rolündeki yeni bir katılan girer. Bu anlamda ettirgenlik aslında bir ad öbeği taşıma işlemidir. Bu taşıma işlemi sonrasında tümceye yeni ve SEBEP OLAN rolündeki katılanın eklenmesi tümcede köklü bir değişikliğe neden olur. Çünkü SEBEP OLAN rolünü yüklenen üye, daima özne konumunu ele geçirir. Öncesinde özne konumunda olan üye ise ettirgenleşme sonrasında yeniden biçimlenen eylemin istem yapısında farklı bir dilbilgisel ilişki ile yer alır ve tümcesel yapıya aktarılır:

(7) a. *Mashina*_{ÖZNE[EDEN]} *tohtadi*. "Makina durdu".

b. *Behzad*_{ÖZNE[SEBEP OLAN]} *mashinani*_{DOLAYSIZNESNE[SEBEP OLUNAN]} *tohta-t-di*. "Behzad makinayı durdurdu."

(7)a'da özne pozisyonundaki *mashina* katılanının ettirgenleştirme sürecinden sonra tümcede nesne pozisyonuna indirildiği ve tümceye SEBEP OLAN rolündeki yeni bir katılanın girdiği ve bu katılanın özne konumuna yükseldiği görülmektedir.

Ettirgenleşme sürecinde tümcesel yapıda yer alan veya sonradan katılan ögeler aynı zamanda bir üst rol ve alt rol konumlanması da sergilerler. Ettirgen bir tümcede, tümcesel yapıya katılan SEBEP OLAN rolündeki öge, derin yapıda aynı zamanda EDEN alt rolünü de üstlenmektedir. Yine benzer şekilde SEBEP OLUNAN rolündeki öge de ETKİLENEN/KONU alt rolünü temsil etmektedir. (7)'de SEBEP OLAN rolündeki *Bahzad* ögesi aynı zamanda EDEN alt rolünü de taşımaktadır. SEBEP OLUNAN rolündeki *mashina* "makina" ögesi ise benzer şekilde ETKİLENEN/KONU rolünü de anlamsal çerçevesinde barındırmaktadır.

Biçimbilgisel ettirgenlik ayırıcı ölçüt olarak kabul edildiğinde ettirgen olarak sınıflanan tümcelerde bazı durumlarda EDEN ve ETKİLENEN/KONU gibi anlamsal roller üstlenmiş ögelere de rastlanır:

(8) a. *Ko'ylakning çöntägidän*_{DOLAYLINESNE[YER]} *bir taroq*_{ÖZNE[KONU]} *çıqdi*. "Gömleğin cebinden bir tarak çıktı."

b. *Jahan*_{ÖZNE[EDEN]} *ko'ylakning çöntägidän*_{DOLAYLINESNE[YER]} *bir taroq*_{DOLAYSIZNESNE[KONU]} *çıq-ar-di*. "Jahan gömleğinin cebinden bir tarak çıkardı."

(8) incelendiğinde tümcesel yapıda EDEN rolündeki *Jahan* ögesi özne pozisyonunu üstlenmiştir. *taroq* "tarak" ögesi ise KONU rolündedir. Aslında bu tip tümceler ettirgenlik gibi süreçlerin yalnızca biçimbilgisel ölçütlere göre değerlendirilmesinin yanlış ya da eksik bir yaklaşım olacağını da kanıtlar niteliktedir.¹

Özbekçede ettirgenlik kategorisi *orttirma daraja* (Abdurahmonov vd. 2008: 271) ya da *orttirma nisbat* (Yıldırım 2009: 147, Turniyozov ve Rahimov 2006: 272-274) terimleriyle ifade edilir. Özbekçede ettirgenlik biçimbirimleri Türkiye Türkçesine kıyasla daha fazladır ve çok değişkeldir. Türk dilinin tarihi dönemlerinde var olan ve bugün

¹ Ettirgenlikle ilgili tüm süreçlerin kapsamlı olarak ele alındığı modern bir çalışma için bkz.: (Dursun 2018).

Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşen ya da yalnızca kalıplaşmış sözcüklerde yaşayan -GAz, -Xz gibi ettirgenlik işaretleyen yapıların Özbekçede korunduğu görülür.

Özbekçede ettirgenliği işaretleyen biçimbirimler şöyle sıralanabilir: -ar-, -giz-/g'iz-, -gaz-, -kiz-/qiz-, -kaz-/qaz-, -dir-, -tir-, -ir-, -iz-, -(i)t-. Bunlardan -ar- biçimbiriminin yalnızca iki eyleme eklendiği belirtilmiştir: *chiqar-*, *qaytar-* (Yıldırım 2009: 147). -giz-/g'iz-, -gaz- biçimbirimleri ötümlü ünsüzlerle biten kimi eylemlere gelir: *yurgiz-* "kurdurmak", *kiygiz-* "giydirmek", *tolgaz-* "doldurmak" vb. -kiz-/qiz-, -kaz-/qaz- biçimbirimleri ötümlü ünsüzlerle biten eylemlere eklenir: *bitkaz-* "bitirmek, tamamlamak", *yutqiz-* "kazandırmak", *o'tgaz-* "geçirmek" vb. -dir- ünlü ve ötümsüz ünsüzle, -tir- ötümsüz ünsüz ve *l, n, r, y* sesleriyle biten eylemleri ettirgen yapar: *yedir-* "yedirmek", *buzdir-* "bozturmak"; *ayttir-* "söylettirmek" vb. -ir biçimbirimi *t, ch, sh* ünsüzlerinden sonra, -iz ise *q* ve *m* ünsüzleri ile biten bazı eylemlere gelir: *qochir-* "kaçırmak", *oşir-* "arttırmak, yükseltmek", *oqiz-* "akıtmak, sürüklemek", *tomiz-* "damlatmak" vb. -(i)t biçimbirimi ise ünlüyle biten iki ve daha fazla heceli sözcüklere eklenir: *tugat-* "başarmak, bitirmek", *boşlat-* "başlatmak", *yurit-* "yürütmek" vb.

(9) *Aziza*_{ÖZNE[SEBEPOLAN]} *yangi kiyim*_{DOLAYSIZNESNE[SEBEP OLUNAN]} *tik-tir-di*. "Aziza yeni elbise diktirdi."

(9)'da verilen tümce SEBEP OLUNAN rolündeki EDEN'inin belirsiz olmasından, diğer bir deyişle yüzey yapıya yansımaması bakımından ilginç bir örnektir. Burada SEBEP OLAN rolündeki *Aziza* tümcesel yapıda yer alırken mantıksal istem çerçevesinde SEBEP OLUNAN ve aynı zamanda da EDEN alt rolünü üstlenen bir öge bulunmalıdır: *terzi*. Alt anlamsal roller söz konusu olduğunda tümcede iki EDEN bulunamayacağından bu rolleri üstlenen öğelerden biri yüzey yapıya taşınmamaktadır. Bu durum derin yapıdaki katılanlar arasında, taşınım açısından bir seçim ilişkisi olduğunu da kanıtlar niteliktedir.

(10) *O'qituvchi*_{ÖZNE[SEBEPOLAN]} *Azimga*_{DOLAYSIZNESNE[SEBEP OLUNAN]} *kitab*_{DOLAYSIZNESNE[KONUJ]} *o'qi-t-ti*. "Öğretmen Azim'e kitap okuttu."

(10)'da ettirgenleştirme sürecinde eylemin yönetim çerçevesinde iki dolaysız nesnenin yer alabildiği ve geleneksel dilbilgisindeki yaygın kanının aksine belirtme durumuyla değil, yönelme durumuyla işaretlenen yapının da yüklem bildiği işten doğrudan etkilenebildiği görülür. Bu nedenle anlambilgisel düzeyde SEBEP OLUNAN rolüne de bu yapı yerleşmiştir.

2.4. Edilgenlik: Edilgenlik şu şekilde işler: Tümcede özne işlevindeki üye, diğer bir deyişle EDEN, tümceden çıkarılır; böylelikle tümcenin çekirdek unsurlarından biri olma özelliğini de kaybeder ve eğik (oblique) hale gelir. Böylelikle edilgenleşme sürecine maruz kalan eylem aynı zamanda geçişsiz olur ve tümcede nesne işlevindeki ETKİLENEN üye özne konumuna yükselir. Edilgenleştirme süreci aslında tümcesel yapıda dolaysız nesnenin, öznenin yerini almasıdır (Aydın Özkan 2017: 211).

Konuşurun eylemi edilgenleştirmek için çeşitli nedenleri vardır ve bu nedenler evrenseldir. Bu süreçte amaç, mantıksal düzeyde ETKİLENEN rolündeki üyeyi vurgulamak ya da EDEN rolündeki üyeyi tekrar söylemekten kaçınmak olabilir. Sebzecioğlu'na göre edilgenleştirmenin çeşitli işlevleri vardır. Bunlar geçişsizleştirme, edensizleştirme ve örtükleştirmedir (Sebzecioğlu 2016: 270).

Özbekçede edilgen çatı *majhul daraja* (Abdurrahmanov 2008: 271) ya da *majhul nisbat* (Yıldırım 2005: 146, Turniyozov ve Rahimov 2006: 274) terimleriyle ifade edilmektedir. Bu dilde edilgenlik, yardımcı ünlüsü tek biçimli *-(i)l* ve *-(i)n* biçimbirimleriyle işaretlenir. Hociyev, Özbekçede edilgenlik biçimbirimlerinin genellikle geçişsiz, zaman zaman da geçişli eylemlere getirildiğini ifade etmiş ve kimi zaman edilgen tümcelerde *tâmân* ve *taraf* sözcüklerinin ya da *kışı+CA* yapısının eylemi gerçekleştiren gerçek EDEN'i sezdirmek için kullanıldığını belirtmiştir (Hociyev 1973: 100). *-(i)l* biçimbiriminin geçişli eylemlerden pasif anlamlı, geçişsiz eylemden ise meçhul anlamlı gövdeler türettiği ifade edilmiştir (Hüseynova 2017: 71).

(11) a. *Rahman*_{ÖZNE[EDEN]} *dasturhânni*_{DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN/KONUJ]} *yigıştirdi*.
"Rahman sofrayı topladı."

b. *Dasturhân*_{ÖZNE[ETKİLENEN/KONUJ]} *yigıştir-il-di*. "Sofra toplandı."

(11)a ve b incelendiğinde, edilgenleştirme süreci sonrasında tümceden EDEN rolünde ve özne konumunda olan *Rahman* katılanının silindiği ve ETKİLENEN/KONUJ rolünde dolaysız nesnenin özne pozisyonuna yükseldiği görülmektedir.

(12) a. *Hassan*_{ÖZNE[EDEN]} *palâv*_{DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN/KONUJ]} *keltirdi*. "Hasan pilav getirdi."

b. *Palâv*_{ÖZNE[ETKİLENEN/KONUJ]} *keltir-ildi*. "Pilav getirildi."

(13) a. *Bolalar*_{ÖZNE[DENEYİMCİ]} *Azimning yotâlgânini*_{DOLAYSIZNESNE[KONUJ]} *eşitdi*.
"Çocuklar Azim'in öksürüğünü duydu."

b. *Azimning yotâlgâni*_{ÖZNE[KONUJ]} *eşitildi*. "Azim'in öksürüğü duyuldu."

(14) a. *Muhandislar*_{ÖZNE[EDEN]} *so'nggi kunlarda*_{BELİRTEÇTÜMLECİ[ZAMAN]} *şahrimizda*_{DOLAYLINESNE[YER]} *turli binolar*_{DOLAYSIZNESNE[KONUJ]} *qur-di*. "Mühendisler son günlerde şehrimizde birçok bina inşa etti."

b. *So'nggi kunlarda*_{BELİRTEÇTÜMLECİ[ZAMAN]} *şahrimizda*_{DOLAYLINESNE[YER]} *turli binolar*_{ÖZNE[KONUJ]} *qur-ildi*. "Son günlerde şehrimizde birçok bina inşa edildi."

(12), (13) ve (14)'teki tümceler incelendiğinde edilgenleştirme sürecinde dolaysız nesnelerin sözdizimsel olarak özne konumuna yükseldiği, ancak anlamsal rollerinin ise korunduğu görülecektir.

2.5. Dönüşlülük: Dönüşlü yapıyı [+İNSAN] özelliği taşıyan bir EDEN, DENEYİMCİ, ETKİLENEN veya UYARICI'dan oluşan ve bu katılanların aynı varlığa gönderimde bulunduğu iki üyesi olan bir yüklem içeren bir sistem olarak tanımlamak mümkündür (Kemmer, 1993, s. 243). Dönüşlü eylemler geçişli eylemlerden bir katılanın eksiltilmesi yoluyla ortaya çıkar. Diğer bir deyişle geçişli yapıdan bir üye eksiltildiğinde eylemin katılanlarının niteliğine göre dönüşlü bir yapı türetilebilir (Koşaner, 2005, s. 2). Dönüşlüleştirme sürecinde EDEN ve ETKİLENEN eşgöndergeseldir ve aynı sözdizimsel pozisyonu işgal ederler. Anlamsal değişimler açısından değerlendirildiğinde ise dönüşlüleştirme süreci aynı anda hem EDEN hem de ETKİLENEN rollerinin aynı öge üzerinde iç içe geçmiş bir şekilde kodlanabilmesine olanak sağlamaktadır.

Özbekçede dönüşlü çatı *o'zlik daraja* (Abdurrahmanov, 2008, s. 270) ya da *o'zlik nisbati* (Yıldırım, 2005, s. 146, Turniyozov&Rahimov, 2006, ss. 271-272) terimleriyle ifade edilir. Dönüslülük işaretlemesi eylem kök ve gövdelerine *-(i)n* biçimbirimi getirilerek yapılır. Dönüslülük biçimbirimi hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere getirilebilir:

(15) *Hâtin*_{ÖZNE[EDEN+ETKİLENEN]} *kiy-in-di*. "Kadın giyindi."

(16) *Cabbar*_{ÖZNE[EDEN+DENEYİMCİ]} *qolini köksigä urib*_{BELİRTEÇTÜMLECİ} *söy-in-di*. "Cabbar kolunu göğsüne vurup sevindi."

(17) *İt*_{ÖZNE[EDEN+DENEYİMCİ]} *divanning orqasiga*_{DOLAYLINESNE[YER]} *yaşir-in-di*. "Köpek koltuğun arkasına saklandı."

(15), (16) ve (17)'de özne pozisyonundaki katılanların aynı anda hem EDEN hem de ETKİLENEN/DENEYİMCİ rollerini üstlendiği görülmektedir.

2.6. İşteşlik: İşteşleştirme, "eşdeğer ve çoğul öznelerin karşılıklı ve birlikte yaptıkları işlerin biçimbilimsel olarak aktarımıdır." (Sebzecioğlu, 2016, s. 277). İşteşleştirme sürecinde ETKİLENEN, KONU veya HEDEF rolündeki dolaysız veya dolaylı nesnelere özne konumuna yükselebilirler. Süreç sonrasında özne ve nesne konumları tek bir özne konumuna indirgenirler. Süreç sonrasında katılanların sayısı ve anlamsal rolleri de değişir; çünkü tümcedeki ETKİLENEN ya da HEDEF rolleri tek bir EDEN rolüne indirgenmiş olur.

Özbekçede işteşlik kategorisi, *birgalik darajasi* (Abdurrahmanov, 2008, s. 271) ya da *birgalik nisbati* (Yıldırım, 2005, ss. 146-147, Turniyozov&Rahimov, 2006, ss. 271-272) terimleriyle ifade edilir ve *-(i)ş* biçimbirimiyle işaretlenir. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Özbekçede de işteşlik işaretleyicileri eyleme birliktelik veya karşılıklı yapıma anlamı verir.

(18) *Muhandislar*_{ÖZNE[EDEN]} *bu binoni*_{DOLAYSIZNESNE[KONU]} *uç yilda*_{BELİRTEÇTÜMLECİ[ZAMAN]} *qur-iş-di*. "Mühendisler bu binayı üç yılda inşa ettiler."

(19) *Talabalar*_{ÖZNE[EDEN]} *imtihonga*_{DOLAYLINESNE[YER]} *birgalikda*_{BELİRTEÇTÜMLECİ} *tayyorlan-iş-di*. "Öğrenciler sınava beraber hazırlandılar."

(20) *Azim bilan Jahan*_{ÖZNE[EDEN]} *gäplä-ş-di*. "Azim ile Jahan konuştular."

(18) ve (19)'da *muhandislar* "mühendisler" ve *talabalar* "öğrenciler" özneleri çoğul bir kişi grubuna gönderimde bulunmaktadır. Her iki örnekte de *qur-iş-* "inşa etmek" ve *tayyorlan-iş-* "hazırlanmak" eylemleri, bu işlerin birlikte yapıldığı ifade edilmektedir. (20)'de ise *gäplä-ş-* "konuşmak" eylemi ortak özneler *Azim* ve *Jahan* tarafından karşılıklı olarak gerçekleştirilmiştir.

3. Sonuç

Çalışmada, öncelikle, diğer Türk dillerinde olduğu gibi Özbekçede de çatı kategorisinin, eylem kök ve gövdeleri üzerine biçimbirimler aracılığıyla işaretlendiği üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra ettirgenlik, edilgenlik gibi süreçlerin sözdizimsel, sözlüksel ve analitik biçimleri ise çalışma kapsamına dahil edilmemiştir, dolayısıyla edimbilimsel işlevler ele alınmamıştır. Özbekçede çatı ile ilgili süreçleri işaretleyen biçimbirimlerin Türkiye Türkçesinden çok farklı olmadığı, ancak değişkelerin sesbilgisel

farklılar gösterdiği belirlenmiştir. Eski Türkçede ettirgenliği işaretleyen bazı biçimlerin Özbekçede korunduğu gözlemlenmiştir.

Bu çalışmada çatı kategorisine dilbilimsel bir bakış açısıyla yaklaşmış, kategori içerisinde yer alan geçişlilik-geçişsizlik, etkenlik, edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik gibi süreçler Özbekçe örneğinde incelenmiştir. Konunun hem Özbek dilbilimcilerce hem de Türkiyede yazılan Özbekçe dilbilgisi kitaplarında oldukça geleneksel bir bakış açısıyla ve sınırlı kapsamda ele alındığı saptanmıştır. Bu nedenle, bu çalışmada, kategori, karmaşık olmayan tümceler üzerinden modern bir bakış açısıyla, anlambilimsel ve sözdizimsel işlevler göz önünde bulundurularak açıklanmıştır. Bu yaklaşımın diğer Türk dillerine de uygulanması, çatı kategorisini tüm Türk dilleri üzerinde dilbilimsel bir bakış açısıyla alan ve bu kategoriyi oluşturan süreçlerin, yalnızca biçimbilgisel olarak değil, analitik yapılarla nasıl işaretlendiğini de tespit eden çalışmaların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Abdurahmonov G., Shukurov. Sh., Mahmudov, Q. 2008. *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikası, Fonetika, Morfologiya va Sintaksis*. Toshkent: O'zbekistan Faylosıfları Milliy Jamiyat Nashriyatı.

Aydın Özkan, Işıl. 2017. *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Dik, Simon Cornelis. 1989. *The Theory of Functional Grammar*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Dursun, Sıdıka. 2018. *Türkçede Ettirgen Yapılar*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Erdem, Mevlüt 2017. "Türk Dillerinde Geçişsiz ve Geçişli Fiil Değişmesi ve Sözdizimsel Sonuçları: doğ- Fiili Örneği". *Gazi Türkiyat*. Güz 2017(21): 1-18.

Hociyev, A. 1973. *F'el*. Toshkent: Özbekiston SSR Fanlar Akademiyası.

Hüseynova, Turkan. 2017. *Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Başkurt, Tatar) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde Fiil Çatısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Kemmer, Suzanne. 1993. *Middle Voice*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Koşaner, Özgün. 2005. *Türkçede Dönüşlü Yapıların Biçim-sözdizimsel Özellikleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

König, Güray. 1983. "Türkçede Çatı". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı 1983*: 111-126.

Marufov, Z. M. 1981. *Özbek Tilining İzahli Luğati*, C. 1-2, Moskova.

- Öztürk, Rıdvan. 2005. *Özbek Türkçesi El Kitabı*. İstanbul: Çizgi Yayınları.
- Sebzecioğlu, Turgay. 2016. *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şçerbak, Aleksandr. Mihayloviç. 2016. *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler-Fiil Çev.*: Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez. Ankara: TDK Yayınları.
- Tolkun, Selahattin. 2007. "Eski Türkçedeki -d-Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri. *İlmî Araştırmalar* 23: 131-138.
- Turniyozov, N., Rahimov, A. 2006. *O'zbek Tili*. Samarqand: Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti.
- Uzun, Nadir Engin. 2006. *Biçimbirim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Yıldırım, Hüseyin 2009. *Özbek Türkçesi (Dilbilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*. Ankara: Gazi Kitabevi.